

"תקלה במהלך החזיון"*

המשבר ב"החוט המשולש" של נתן אלתרמן

מילות מפתח: נתן אלתרמן, הגות ישראלית, מלחמת ששת הימים

תקציר

בכתיבתו העיתונאית הממושכת פעל אלתרמן בתור הוגה ציבורי. בכתיבתו זו העניק משמעות לתקופתו ולאירועי זמנו. ביצירת משמעות כזו, כבכול מתן משמעות לחיים, כלולה היכולת לתאר את האירועים כחלקי עלילה אחת מתמשכת, וכך היכולת להצביע על האפשרויות החורגות מן המציאות. מאמרי "החוט המשולש" מבטאים משבר בהגותו: כתיבתו איבדה את מגעה עם המציאות היומיומית (המגע שהזין את טוריו); היא עוסקת באובססיביות בנושא אחד; הדברים נכתבים באווירת בהלה ואימה; אלתרמן אינו יכול לחשוב על העתיד ועל מה שטמון בו מלבד מה שמסרב להגיע. בעבודה זו אבהיר מהו המשבר הניכר במאמרי "החוט המשולש", ואראה שהוא נעוץ במשבר מוקדם יותר, שנגלה בשלהי כתיבת "הטור השביעי" (1959-1965). בסוף המאמר אדון בפרשנות שניתנה לתפניתו הפוליטית של אלתרמן. אסביר גם מדוע עלינו לבחון את הפרשנות הזאת מחדש, לאור זאת שמוצעת כאן, ומדוע לכל זה ישנה משמעות רחבה.

* אני מודה לגידי נבו ולקוראים האנונימיים על הערותיהם לטיוטת המאמר.

” החוט המשולש”, קובץ מאמריו האחרונים של אלתרמן, מוקדש כמעט כולו לתוצאות מלחמת ששת הימים. תגובותיו למלחמה מבטאות תפנית בהשקפותיו. אלתרמן, איש תנועת העבודה, החילוני בכל מאודו, נתפס בהתלהבות לרעיון ארץ ישראל השלמה. בעיניו, עם מלחמת ששת הימים נוצר פרק חדש בתולדות העם: ארץ ישראל נמצאת לראשונה בשלמותה בידינו; בעלייתו של העם היהודי לארצו ימומש החזון של עם המתאחד עם ארצו.

מטרתו העיקרית של הדיון שיערך כאן היא לברר את משמעות המשבר המבוטא במאמרי “החוט המשולש”. במאמרים אלו ניכרת התרגשות המעורבת בבהלה. הסיבה הגלויה לכך היא תחושתו של אלתרמן שההזדמנות האין-שנית, כפי שהוא נוטה לומר, שנוצרה במלחמת ששת הימים, חומקת ואובדת, ויחד איתה עלולה ישראל להיאבד. אך אין זה הכול. לפי הבנתי, יש במאמרים אלו משהו מתעתע: התפנית הפוליטית ימינה, הבולטת ביותר, מטבע הדברים ניתקה את “החוט המשולש” משאר פרקי כתיבתו העיתונאית של אלתרמן. כך נעלם מעין קוראים, ואפילו מעיני חוקרים, משבר מתמשך המבוטא בשלהי כתיבתו העיתונאית במהלך שנות ה־60. במאמר אנתח את מצוקתו של אלתרמן ב”החוט המשולש” ואת סיבותיה על רקע משבר מתמשך זה, ואסביר באיזה אופן נועד חזון ארץ ישראל השלמה לשמש לו פתרון.

[א]

”החוט המשולש”, קובץ מאמריו האחרונים של אלתרמן,¹ מוקדש כמעט כולו לתוצאות מלחמת ששת הימים. תגובותיו למלחמה מבטאות תפנית בהשקפותיו.² אלתרמן, איש תנועת העבודה, החילוני בכל מאודו, נתפס בהתלהבות לרעיון ארץ ישראל השלמה. בעיניו,

1 יצוטט כאן מתוך אלתרמן, 1971. אף-על-פי שקובץ זה נערך בידי מנחם דורמן, וניתנו בו מאמרים נפרדים שאינם חלקי ספר, אֶפְנָה במובאות לספר ולמספר העמוד. ראשית, זו הדרך הנוחה, שהרי אין לקורא גישה קלה למאמרים אלא בספר הזה. שנית, חשוב יותר, כלל מאמרי הספר הזה מבטאים עמדה אחת וגם תחושת תבל מסוימת, שנתינת הדעת אליהן היא ממטרות המאמר. אני פוטר עצמי אפוא מלציין את המאמרים בנפרד, אלא אם כן יש לדברים הקשר שחשוב להזכירו. בדרך ציטוט זו אני הולך בעקבות משה שמיר (ראו הערה 8 להלן). ציטוטי הטורים לקוחים מן המהדורה הכרונולוגית שפורסמה בשישה כרכים בהוצאת הקיבוץ המאוחד בשנים 2010–2017. במהלכו של המאמר הזה אקרא לכלל מאמריו העיתונאיים של אלתרמן שכונסו בחמשת הכרכים שבמהדורה הזאת “הטור השביעי”. הכרך השישי, הכתוב בפרוזה, שמייד ייאמר משהו על ההבדל בינו לבין שאר הכרכים, יכונה כאן “כרך שישי”.
2 וכן את זניחת הציונות הבן-גוריונית (ראו הפרק האחרון בתוך לאור, 2009, עמ' 227), ואת כניסתו של אלתרמן לפעילות הפוליטית, שהתחילה כבר בתגובתו לפרשת לבון. ראו על כך “נתן אלתרמן בימי פרשת לבון” בתוך לאור, 2009, עמ' 180–218; שמיר, תשמ”ח.

עם מלחמת ששת הימים נוצר פרק חדש בתולדות העם: ארץ ישראל נמצאת לראשונה בשלמותה בידינו; בעלייתו של העם היהודי לארצו ימוּש החזון של עם המתאחד עם ארצו.

לא הרבה נכתב על מאמרי "החוט המשולש"³. אפשר שתפניתו הפוליטית הרתיעה את חוקריו ואת פרשניו, ואפשר שהסיבה לכך כללית יותר: דברי המחשבה של סופרים ומשוררים זוכים לתשומת לב מועטה למדי. מעידה על כך כמעט כל ספרות מחקרית שנכתבה על סופר או משורר הכותב גם מאמרים.⁴ אומנם, על-פי רוב, אין למאמרים אלו ערך אסתטי – ומשום כך חוקרי ספרות אינם מתעניינים בהם – אבל הם יכולים לשמש מקור חשוב להבנת עולמו של היוצר ולהבנת תהליכים ונטיות שהסתמנו אצלו בטקסטים אחרים. התועלת במקרהו של אלתרמן היא זו: "החוט המשולש" הוא הפרק האחרון בכתיבתו העיתונאית של אלתרמן. ציפייה דרוכה לאחרית ימים המבוששת להגיע היא עיקר פרשנותו למתרחש בישראל בשלוש השנים האחרונות בחייו. בכך הוא ממשיך מגמה שהופיעה בכתיבתו העיתונאית קודם לכן, ב"הטור השביעי", ועיקרה "טראנצנדנציה של המאורע הטריטוריאלי היום-יומי למאורע הטעון משמעות ההסטורית-מטאפיזית".⁵ עיון במאמרי "החוט המשולש" מוסיף אפוא פרק בבירור משמעות מגמת ה"טרנסצנדנציה" הזו ואף בבירור מרכיביה: המציאות היומיומית מזה, והחזון האסכטולוגי מזה.

מטרתו העיקרית של הדיון שיערך כאן היא לברר את משמעות המשבר המבוטא במאמרי "החוט המשולש".

תחילה נחוץ לסלק איזו עמימות או דרי־משמעות המובלעת בדברים אלו. הפרק האחרון בכתיבתו העיתונאית של אלתרמן סובב כולו סביב משבר רחב וחרף של המציאות – בעיניו של אלתרמן זה משברה של החברה הישראלית, של הנהגת המדינה, וגם של העם היהודי בכללו. לא זה ענייני במאמר זה, אלא משהו אחר: בכתיבתו העיתונאית הממושכת פעל אלתרמן בתור אינטלקטואל או הוגה ציבורי. בכתיבתו הזאת העניק משמעות

3 לאור, תשמ"ד, עמ' 102–124; מירון, 2005, עמ' 217–264. הפובליציסטיקה המועטה שנכתבה על "החוט המשולש" מוזכרת בספרו של לאור, תשמ"ד, עמ' 125, הערות 7–9. "החוט המשולש" מוזכר מעט גם בכמה מאמרים העוסקים בכתיבתו הפוליטית של אלתרמן: קלדרון, 1989, עמ' 277–289; לאור, 2014, עמ' 271–279. פריטים נוספים מוזכרים בהערה 8 להלן.

4 למשל, ס' יזהר, א"ב יהושע, יונתן רטוש, אורי צבי גרינברג, פנחס שדה ואפילו ח"נ ביאליק.
5 לאור, תשמ"ד, עמ' 20.

לתקופתו ולאירועי זמנו. ביצירת משמעות כזו, כבכול מתן משמעות לחיים, כלולה היכולת לתאר את האירועים כחלקי עליה אחת מתמשכת, וכן היכולת להצביע על האפשרויות החורגות מן המציאות, לרמוז על "המיית העתיד הגנוזה"⁶, המספקת סעד, מפיחה תקוות ומדרבנת לפעולה.

מאמרי "החוט המשולש" מבטאים משבר בהגותו של אלתרמן: כתיבתו איבדה את מגעה עם המציאות היומיומית (מה שהזין את טוריו); היא עוסקת באובססיביות בנושא אחד; הדברים נכתבים באווירת בהלה ואימה; אלתרמן אינו יכול לחשוב על העתיד ועל מה שטמון בו מלבד מה שמסרב להגיע. לא מעט מטענותיו לגבי המציאות – בעיקר אובדן המגע עימה והרִיק שבמילים – קולעות למשבר בהגותו שלו.⁷

מה שנאמר כעת על מאמרי "החוט המשולש" אפשר לאומרו גם על מאמריו של אלתרמן שנכתבו בשלהי פעילותו העיתונאית. במילים אחרות, המשבר המבוטא ב"החוט המשולש" הוא חלק ממשבר מתמשך. מבחינה זו, התבלטותה היתרה, והצפויה למדי, של תפניתו הפוליטית של אלתרמן ניתקה בתודעת רבים את "החוט המשולש" משאר פרקי כתיבתו העיתונאית. ניתוק כזה מקשה עלינו להבין את מצוקתו של אלתרמן ב"החוט המשולש" ואת סיבותיה; קשה להבין מהו תפקידו של החזון שאלתרמן מציגו בלי לתת את הדעת לכך שהוא מופיע במהלכו של משבר מתמשך, ולפיכך גם נועד לשמש לו פתרון, לפחות במידת מה.⁸

6 "עם הקונגרס של היהדות הספרדית", 14.5.1954.

7 על כך רומזת כותרת המאמר "תקלה במהלך החזיון", המורה על יציר הדמיון והמחשבה.

8 כמה מחוקרי אלתרמן העירו על המשבר הזה או על משהו מפרקיו השונים, אך לא כהצעת. לדעתו של משה שמיר, בשנותיו האחרונות נאבק אלתרמן נגד שקיעתה של הנהגת העם והמדינה. מלחמת ששת הימים סיפקה לו "אור חדש": "בתוך-תוכו הלכה ופשטה קדרות של יאוש, תחושה של ערפל, טשטוש סימני-הדרך, אובדן עצות – וכל אלה (לדידו) כתוצאה בלתי-נמנעת מ"שקיעת האלים" בהנהגת העם והמדינה. הספיקות כירסמו בו, הרעילו את נפשו, לא היה לו מענה, נקודת-אור לא מצא – ופתאום רמזה האפשרות לגילוי אור חדש, פתאום נדמה שהעיניים מתחילות לראות את המציאות. פתאום אפשר לא רק לפלל לפיכחון, אלא גם לראות את סימניו. את זה נתנה לו מלחמת ששת הימים" (שמיר, תשמ"ח, עמ' 11). תיאור דומה נמצא אצל לאור, 2009, עמ' 221: הוא מעיר כי אלתרמן עסק בלי הרף בפרשה מפני שנראתה לו פגיעה חמורה בציונות ובערכי בניין הארץ. מלחמת ששת הימים יצרה "הזדמנות בלתי-חוזרת למלא את מה שנראה בעיניו כוואקום הרעיוני שאליו נקלעה המדינה, שלא בטובתה, בעשור השני לקיומה". בניגוד לשמיר וללאור, מנחם דורמן טוען כי אחרי מלחמת ששת הימים לא היה אלתרמן שרוי בהתרומומות רוח, אלא "בתחושת אסון המתקרב ובא" (דורמן, תשמ"ט, עמ' 227). הצעתי נבדלת מן הטענות האלו: שמיר ולאור מצביעים על המשבר שקדם למלחמת ששת הימים, אך אני חלוק עליהם בכך שבעיניי "החוט המשולש" אינו פתרון אלא גילוי נוסף למשבר מתמשך זה. צודק דורמן, לפי הבנתי, בטענתו על תחושת האסון שקיננה באלתרמן אחרי הניצחון, אולם טועה בפרשו את הדברים באופן "ריאליסטי": ברור לו מאליו שתחושת אסון זו מעידה על משבר של החברה הישראלית, ולא על משבר המתארך של הגות ציבורית זו.

בסעיף ב אציג בקצרה את המשבר המשותף למאמרי "החוט המשולש" ולמאמרי הכרך האחרון שב"הטור השביעי" (1959–1965), ואבהיר את ההבדל בין כלל מאמרים אלו לטורים המוקדמים.⁹ בסעיפים ג-ד אתאר את החזון שאלתרמן מציגו ב"החוט המשולש" ואת המציאות הפוליטית, ואדון בסיבות לאי־התממשותו של החזון ולאופייה המקרטע של המציאות, בעיניו. בסעיף ה אדון בכמה מסקנות העולות מדבריי, ובעיקר בצורך לבחון מחדש את פרשנותו של דן מירון לתפנית הפוליטית של אלתרמן. אסביר גם מדוע יש לטענה פרשנית זו, הבאה לבאר את עולמו של אלתרמן, משמעות רחבה יותר.

[ב]

ב"הטור השביעי" עוסק אלתרמן בעניינים רבים. למשל, בכרך הרביעי, ששיריו נכתבו בין השנים 1952–1954, הוא כותב על גְבוּת בנמל, תחרות יופי, גילוי ממצאים ארכיאולוגיים, פועלי התעשייה הצבאית, מות נער במסע גדודי הנוער ביום שרב, רצח הנערה משדה בוקר, תוכנית לייסוד שישים כפרים חדשים, לידת ילד ראשון באילת, מעמד ההסתדרות הציונית, תגובות מפ"ם, נגינתה של יצירת שטראוס בפילהרמונית, אופנת מכתבי האיום, הבאת ארונו של נפתלי אימבר, כינוס הפלמ"ח, גודד הלומד עברית, שיחות להקמת הממשלה, בן־גוריון, הענקת פרס ביאליק ליעקב פיכמן, פולמוס על חוק לגזר דין מוות, החייל אלבו, היורד מושקו, שביתת רעב של מובטל, סרבן המלחמה אמנון זכרוני, בני מושבים הנחלצים לעזרת יישובי עולים, קונגרס היהדות הספרדית, ועוד, ועוד ועוד.

ריבוי האירועים המסחרר הזה מתואר בתחושה עמוקה של פוטנטיות. מתוך המוני טורי הטורים עולה רעש בנייה עצום. מבוטאת בהן, באפיזודות החולפות והארעיות הללו, מציאות חיונית, חדורת כוח ומעשה. חיוניות זו ניכרת גם בכך שרבים מן השירים מסתיימים בנגיעתה של איזושהי טוטליות לאומית, המעניקה למעשים עומק ומשמעות

9 תמונת מציאות כזאת אינה מאפיינת, כמובן, את השירה שאלתרמן כותב בשנים האלו ("עיר היונה" ו"חגיגת קיץ"), אך יש טעם להתייחס לכתיבה העיתונאית בנפרד: המציאות המתוארת בהן אינה חלק מעולם בדיוני, והיא אינה מתעצבת ואינה מתמלאת מאמצעיהן ומאפשרויותיהן. אלו הן תגובות לאירועי השעה, מעין מאמרי דעה. יש ספרות פרשנית ענפה למדי על כתיבתו העיתונאית של אלתרמן, וגם דיון על היחס בין כתיבה זו לשאר חלקי יצירתו של אלתרמן (שירת העת והשירה הקנונית). לא אדון בזה. כאן אעסוק במחשבתו של אלתרמן, ובעיקר ב"החוט המשולש". רשימה מפורטת של הספרות שהתחברה על הטור השביעי נמצאת בספרו של גידי נבו, 2018, עמ' 261–269.

בלתי־נדלים, איזושהי הילה. התמונה בתעשייה הצבאית מסתיימת כך: "ובראותי את היהודי מאפריקה גוחן על כן [...] במלקחיו מוסרו לידי עולה חדש מן הבלקן – / ראיתי את עצמת העם על האבנים"¹⁰. התגייסות בני המושבים מסוכמת כך: "מה קרה? לא הרבה. בני הארץ, בני כפר [...] זנקו מנופם המואר [...] אל אופלו של העם היהודי"¹¹. הקונגרס של יהדות ספרד מפגישו עם שלל שמות (אברבנאל, בן תיבון ודה־ליאון), והוא אומר: "זה שלל קולות, כוחות, שמות... המיית עתיד גנוזה שריריה מנפחת"¹². כוכבים, רקיע, ריבון עולם, מופיעים לא פעם בסוף השיר, ומצביעים בדממה על ממדיו האמיתיים של האירוע. על מושקו, היורד שהתחרט, נאמר: "וכך עמד הוא [...] וישראל מן העפר הרימה אבן / לְיְדוּתָהּ בּוֹ, וּרְקִיעִים צוֹפִים בּוֹ דוֹם"¹³. גופת החייל אלבז מתוארת כך: "הה, נופל על עפר כחוק, / שורש אפריקה, בן מרוק. / הה, מוטל פעור פה ונדהם, / עד בינינו ריבון עולם"¹⁴.

הפוטנטיות מבוטאת לא רק בהתרוממות רוח, אלא גם בתודעת הכוח התקיף המופנה פנימה. הוקעת פשעי מלחמה, שחיתות בשוק השחור ובנמלים, מדיניות הסלקציה, אלטלנה, טוביאנסקי, גזר דין מוות – בכל השירים העוסקים בעניינים אלה נשמעת תוכחה עזה ותביעה צלולה לסייגים, לריסון, לאיפוק ולתיקון. עיצובם האוטונומי של חיי יהודים מקבל בשירים אלה את מובנו הקונקרטי ביותר. על אלה אפשר להוסיף גם את השירים שעניינם השכול והאובדן. גם הם מלמדים מה רבים הכוח, הנחישות והידוק השפתיים, הכלולים במלאכת הבניין של הקמת המדינה.

את היחס בין המציאות היומיומית לטוטליות ב"הטור השביעי", החשובים במיוחד לצורכנו, אפשר להעמיד על שני מאפיינים: (א) הטוטליות, שבטורים רבים מעניקה חיוניות למציאות היומיומית, היא לאומית, אך פתוחה ועמומה – לא תוכן מסוים ומוגדר ולא עלילה ברורה ממצים אותה.¹⁵ הקונגרס של היהדות הספרדית, שכבר הוזכר, נקשר לזה:

10 "תמונה בתעשייה הצבאית".

11 "מעשי בני המושבים", 26.11.54.

12 "עם הקונגרס של היהדות הספרדית", 14.5.1954.

13 "פרק ירידה", 2.4.1954.

14 "על החייל אלבז", 26.2.1954.

15 בשירתו העיתונאית (ולא רק בה, כמובן) מבטא אלתרמן את העלילה הציונית, אך עוצמתה של העלילה הזאת קשורה לתחושת העתיד הכביר, מלא ההוד והעמום, שמבוטא בה. אירועי הזמן המסופרים בה הם חלק מעלילת־על, כפי שהם רמזים לאפשרויות ולמשמעויות בלתי־נדלות. לזה אני מתכוון בדבריי על טרנסצנדנציה פתוחה, על טוטליות או על הילה.

"וחש אתה פתאום כי יש פנים עשורת / לעם הזה".¹⁶ בביקורת על ספרו של יאני אבידוב כותב אלתרמן שהתמונות המתוארות בו על יהודי המזרח מערערות לגמרי את מושגינו, עד שאין "אנו מכירים את דמות עצמנו".¹⁷ בסוף השיר על מושקו, היורד שהתחרט, נאמר: "הציונות – יש ותוהים אנחנו מהי [...] על ברכיה אות-ערב דום כרעה היא / אי-שם בחושך לרגליו של זה האיש";¹⁸ (ב) ימי הקטנות, אירועי היום-יום המתוארים בטורים, מוצגים בתור מימוש עמוק, כגילויי תקופה גדולה. די בדוגמאות שהובאו למעלה כדי להבחין בכך. סך הכול, הטוטליות פתוחה ורבת-הוד. ימי הקטנות, על משבריהם והישגיהם, הם כר התממשותה. חשוב לתת את הדעת לכך שגם מימוש זה הוא מימושה של טוטליות או של טרנסצנדנציה פתוחה, ועממותה אינה מגבילה את סיפוק מימושה (ואולי אפילו להיפך).

אפשר בקלות להביא ראיות מתוך כרכים אחרים של "הטור השביעי" למה שנאמר כאן. הדבר משתנה בכך האחרון, שבו קובצו הרשימות שפורסמו בין 1959 ובין 1965. ההבדל הבולט לעין הוא שטורים מאוחרים אלו נכתבו כמעט רק בפרוזה, ונראה שתש כוחו השירי של אלתרמן בכתיבתו העיתונאית. הבדל חשוב מזה מתגלה בַּתּוֹכָן: רשימותיו של אלתרמן מבטאות משבר משמעות (ההולך ומחריף בשנים הללו). למשבר זה כמה ביטויים. החברה הישראלית מוצגת לעתים קרובות כהוויה מנוונת. למשל, המגע עם הגרמנים מעיד על "תהליך של איבוד כושר ההבחנה והשיפוט";¹⁹ מעמדם הנחות של המורים מלמד על "שיבוש ערכים וסדרם".²⁰ ישראל מוצגת בתור חברה חולה: "מחלתה של החברה הישראלית כיום היא בעיקרה מחלה של הסתלפות חושי ההערכה והאומדן לגבי תופעות ומושגים של יסוד";²¹ הסירוב להיענות לתביעותיו של בן-גוריון בהקשר של "הפרשה" יכול, לדידו, להתרחש "רק במדינה עייפה ונידחת" או "בתוך אווירה חולה של מעשיות בריאה".²²

16 "עם הקונגרס של היהדות הספרדית", 14.5.1954.
17 "על נתיבים נעלמים", 24.12.1954 (זו רשימת ביקורת בפרוזה על ספרו של אבידוב, אלתרמן, 2013, עמ' 323)

18 "יום-הזיכרון והמורדים", 30.4.1954.

19 כך שיש, עמ' 10.

20 שם, עמ' 56.

21 שם, עמ' 113.

22 שם, עמ' 350.

נוסף לכך, הכוחות ההיסטוריים שהביאו לידי הקמתה של המדינה נמצאים בשקיעה. כך נאמר על הציונות, על תנועת העבודה ועל מנהיגה, דוד בן-גוריון.²³ הקמתה של מדינת ישראל מחייבת בחינה מחודשת של משמעות הציונות, ובלא כן היא "מידרדרת אל תחום הגרוטאות ההיסטוריות".²⁴ הכוחות המבוססים של החברה הישראלית אינם מנהיגים אותה עוד: "החברה הישראלית העירונית [...] היא כיום היסוד הסטיכי וההילולי, בהווי של ארץ-ישראל, היא הנהדפת ומונעת על-ידי יצרי חיי שעה".²⁵

המשבר מבוטא לא רק בתוכן השלילי המיוחס לחברה הישראלית ולכוחותיה המרכזיים, אלא מתגלה בכלל תמונת המציאות המשתקפת במאמרי הכרך השישי. אלתרמן כותב בעיקר על "הפרשה" ועל היחס לגרמניה (וב-1965 אלה נושאי רשימותיו היחידים). בפרק זה של כתיבתו העיתונאית אלתרמן מאבד את הקשר אל המציאות החיה, הקונקרטי.²⁶ מה שמשתקף ברשימותיו הוא אירועים חדשותיים. אין בהן שום זכר לחיים המשתקפים מבעד לאותיות הפטיט שהעניקו לאינספור טורים מגע קרוב עם המציאות היומיומית. רשימותיו עוסקות בעניינים מופשטים – המערכות הפוליטיות, מדיניות ואישים רמי דרג – ומעשיהם מסתכמים בקרטוע, באי-הבנה, בעיקשות ובכישלון (בעיקר ההימנעות מהקמת ועדת חקירה או יחס מוטעה כלפי גרמניה). המנגנונים והכוחות הפוליטיים הנידונים משקפים מציאות דלה ובבואתית, ומוצגת בהם התנהלות מסורבלת, חבלנית וקצרת רואי.

האכזבה, הרטינה, וההוקעה של החברה הישראלית מחרפים ב"החוט המשולש". מה שנאמר למעלה על המציאות הבבואתית חל גם הוא על כרך זה. כתיבתו סובבת סביב נושא אחד בלבד, ארץ ישראל השלמה. מה שנדון במאמרו הוא בעיקר ידיעות המופיעות ברדיו ובעיתון (ריאיון עם ראש הממשלה, נאום שנשא שר החוץ וכולי). רק בשל אובדן הקשר עם המציאות יכול היה אלתרמן להגיע להערכה תמוהה כגון זו: "הידיעה הקצרה, שהופיעה בעתון, כי יגאל אלון נפגש עם מי שהיה אלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, לדיון

23 לרבים נראה כאילו התבטל אלתרמן בפני בן-גוריון, העריצו וכולי. בעיניי, העיקר אינו היחס הפרסונלי. מובן שאלתרמן העריך עמוקות את בן-גוריון, אבל לדידו הוא חלק מן הכוחות ההיסטוריים שחוללו את העת הגדולה הזו, והוא מבטאם או מייצגם (בדומה לאופן שנפוליאון מייצג להקל את רוח זמנו).

24 כרך שישי, עמ' 325.

25 שם, עמ' 268. שקיעתם או התנוונותם של בני העיר מוצגת שם בניגוד להמון העולים.

26 מירון מתאר את ראשית שירת העיתון של אלתרמן במאמרו "תחילתו של נתן אלתרמן כמשורר הצעיר והעיתון", (מירון, 1991, עמ' 65-128). הוא דן שם בהיצמדותו של אלתרמן לחיי היום-יום, לגילוייהם חסרי החשיבות, לכאורה, וברתיעתו מן הספירה המופשטת, המרוחקת, הפוליטית, של המציאות. תיאור כזה גם שופך אור על התמעטות המציאות במאמרי "החוט המשולש".

על תיאום בין הממשלה ובין ההסתדרות הציונית בענייני קליטה ועליה, היא בלי ספק ידעה מהפכנית שהציונות לא ידעה דוגמתה זה שנים רבות".²⁷ גם תלונותיו החוזרות ונשנות של אלטרמן לגבי הפרסומות המקדימות את החדשות מעידות עד כמה נעשה לו העיתון למציאות עצמה. הוא קובל על הקולות המפתיעים של הפרסומות המותחים את עצבו של הממתין לשמוע את דברי הקריין, והעלול לסבור שנימת דברים כזו היא, חלילה, מתוכני החדשות.²⁸

היזכרות חטופה בטורי "הטור השביעי" ממחישה את השינוי בתפיסת המציאות אצל אלטרמן: עולם ציבורי רב-התרחשויות הצטמצם לכדי מערכת ממשלתית ומדיניות, שעל פועלן נודע ממכשירי הרדיו והעיתונים. המציאות שוקקת החיים ואפופת ההוד של "הטור השביעי" נהפכה חדגונית ובבואתית. את הסיפוק העמוק מן ההתממשות החליפה רטינה בלתי-פוסקת מהתנהלות עיקשת וחבלנית. תמונה זו של מציאות דלה וממועטת ניכרת מתחילת שנות ה-60. היא גילוי של משבר משמעות מתמשך, או משבר במחשבתו הציבורית של אלטרמן, ועלינו להביאו בחשבון בבואנו להעריך את מקומו של חזון ארץ ישראל השלמה, חזון שאלטרמן אימץ באדיקות מייד בתום מלחמת ששת הימים.

[ג]

בהביאנו בחשבון את המשבר המבוטא בכרך השישי, נוכל לומר כך: מלחמת הבזק, על תוצאותיה המהממות, העניקו לאלטרמן חזון ומנת משמעות שהוא נזקק להם בדחיפות, אלא ש"המציאות" מזה ו"החזון" מזה הכזיבו עוד ועוד. הרבה מן הנימה המיואשת והמבוהלת שבדבריו קשור לכך: מה שעשוי לספק משמעות גואלת למציאות ולחדש אותה, ממאן לעשות זאת.

27 אלטרמן, 1971, עמ' 255.

28 קל לחוש בדבריו את דריכותו ואת חרדתו: "אדם עשוי להירגע תמיד מחדש כשהוא שומע פתאום, בשניות הסמוכות לחדשות, במקום קולו של הקריין, פרץ של צחוק מתלעלע, או לחישת מסתורין העולה פתאום מן המקלט בלי שהשומע תופס ברגע הראשון שמדובר במישחה או בחומר ניקוי, או בליל פתאומי ומבהיל של פיצוצים ושריקות והמהומים שענינם, כפי שמתברר מיד, מטעמים ומעדנים או סיכה ומריחה" (החוט המשולש, עמ' 523, וראו גם עמ' 280 ו-448).

נתחיל מדרך התנהלותם המקוממת של גורמים פוליטיים ושל מנהיגי העם היהודי בתפוצות. המדינה – שריה וממשלתה, מגמותיה והסברתה – נותרה אדישה, ואפילו עוינת, לחזון אחרית הימים המידפק בשעריה. מלחמת ששת הימים יצרה תקופה מהפכנית: "הארץ פתוחה ומחכה לעם"²⁹. נוצרה בה הזדמנות חד-פעמית, ראשונה ואולי אחרונה, אבל קברניטי המדינה משותקים: "כמו במצב של קפאון והיפנוזה"³⁰. זמן קצר לפני פטירתו הוא כותב כי "עיקר חכמתה העילאית של מדינותנו [...] היא בכך שהצלחנו במשך שנתיים-וחצי אלו **לא לומר כלום**"³¹. במהלך הזמן סולקו הטענות בזכות ההחזקה בשטחים. מערכת ההסברה הישראלית ויתרה על "הנימוק ההיסטורי". לבסוף סולק גם הנימוק הבטחוני: "השלום הוא שישמור על הגבולות"³².

המדיניות הישראלית מרוקנת מכל תוכן. תפלות, אינטרסנטיות, קטנוניות, פחדנות, קהות ואי-ההבנה של גודל השעה – אלו מאפייניה³³. "תכניות התנחלות נידחות בישיבות הממשל משיבה לשיבה ומדחי אל דחי"³⁴. מצבה של ישראל הוא "מדומים של רצון ושל הכרה שהתחלפו בנוסחאות של חלקת-לשון ושל טכסיסי התחמקות מן העיקר"³⁵. המדיניות מדומה בעיניו לשעון גדול "אשר מחוגי-השעות ניטלו ממנו [...] ורק מחוג-השניות הקטן מתרוצץ בו סחור-סחור"³⁶.

29 אלתרמן, 1971, עמ' 128.

30 שם, עמ' 99.

31 שם, עמ' 568.

32 שם, עמ' 240.

33 למרבית הפליאה, יש קרבה רבה בין תגובותיהם של רטוש ושל אלתרמן למלחמת ששת הימים. שניהם מצירים את ההנהגה הישראלית כ"עסקונה" השקועה בתפליות ובאינטרסנטיות, והמחמיצה את הזדמנות המהפכנית שנקרת בפני החברה הישראלית בתום המלחמה. התהום החוצצת ביניהם קשורה, כמובן, לחזון שמלחמת ששת הימים מקרבת את מימוש: בעיני רטוש זו השגת "שלום עברי": ליכוד המרחב הגיאוגרפי, ביסוסו על קרבת הזהויות העתיקות השכנות, וניעור פוליטיקה שטחית וסכסכנית, כל זה ברוח החזון הכנעני שלו. בעיני אלתרמן זו שלמות העם והארץ, כלומר מימושה של תמורה מהפכנית בחיי העם היהודי. ראו: רטוש, 1967.

34 אלתרמן, 1971, עמ' 474.

35 שם, עמ' 206.

36 שם, עמ' 546.

חולשה זו, או שקיעה כזאת, אינה תוצאת הזנחה ואינה טעות, אלא סימן להתרוקנות ההווה הישראלית "מתוכנה הנכון והמודע".³⁷ גילוייה המובהק הוא שלילה עצמית.³⁸ הזכות ההיסטורית על הארץ, בסיס הקיום היהודי בארץ ישראל, נעשתה חומר לתרגילי פלפול. אבדה היכולת לעמוד על כך ולומר משהו שאינו "חצאי-דברים".³⁹ גילוי חשוב של השלילה העצמית והטשטוש הוא ההתבטלות בפני אחרים. הדבקים בהתנחלות, בעלי "אופי ציוני, לאומני, היסטורי, מיסטי, לאומי, חלוצי", נעשים מטרד, והם בטלים בשישים מפני "הדבקות בשליחות יארינג".⁴⁰ ההתבטלות העיקרית היא בפני הערבים. "נדמה לך שמדינות-ערב מקדימות להכיר בקיומה של ישראל עוד לפני שאנו עצמנו מאשרים את זכותה להתקיים".⁴¹ כך גם לגבי רוחה של הציונות. אחרי מלחמת ששת הימים התפרקה ישראל מן "הנגיפים הציוניים", ואלו נמסרו לאויביה. ארגון ה"פתח" הוא הנושא כעת את "דגל המרי האנושי נגד השיעבוד והקיפוח, דגל התחיה, דגל הנרדף הקם על רודפו".⁴² ההתבטלות העצמית הזאת מבוטאת גם בדרך סיפורו של הסכסוך. ההבדל בין האויבים הולך ומתעמעם. העימות נעשה למין פקעת סבוכה, שבמסגרתה שבים ומתעסקים בשאלה "מי התחיל ביריות",⁴³ וצדקת קיומנו הולכת ומתכרסמת.

ברוח כזו, מרוקנת "מתוכן נכון ומודע", ישראל נוהגת גם עם יהודי העולם. המלחמה, כזכור, יצרה מציאות חדשה. הארץ ממתינה לעמה. במצב זה יש לישראל תפקיד חשוב והיא יכולה לנהוג בשתי דרכים: לנסות ולעורר את יהודי העולם לעלות ארצה, או להשלים עם סירובם. אך ישראל נוקטת הסוואה וטשטוש, כדפוס שנתקלנו בו למעלה במקרים אחרים. היא אינה מוכיחה את יהודי העולם ואינה משלימה עם אי-הגעתם, אלא פונה אליהם בנימת זיוף, ומהללת אותם על היותם "מופת של הזדהות ושל שותפות".⁴⁴

37 שם, עמ' 371.

38 בקובלנה זו נשמע הד לגינוי הרווח אצל אבות הציונות על השנאה העצמית של היהודי. הוא חוזר בפחות חריפות על דברים שנאמרו על "הפרשה".

39 אלטרמן, 1971, עמ' 129.

40 שם, עמ' 554.

41 שם עמ' 129.

42 שם, עמ' 554. הדברים לקוחים מן המאמר "לאחר הגינוי", שנכתב באהדה על ניסיונם של צעירים להתנחל באופן פרטיזני. אירועים אלו מתוארים במאמרם של אמיר גולדשטיין ואלחנן שילה, 2020, עמ' 95-123, ובעיקר 118-120. הסוגיה שנדונה כאן קשורה למובן החלוציות במאמרי אלטרמן. העיקר, בקיצור, הוא ההחלוציות נעשתה בעיני הוותיקים לקניינם הבלעדי. הם מתקשים לחלוק אותה עם הצעירים ולכן מתנגדים להתנחלות. ראו: אלטרמן, 1971, עמ' 475.

43 אלטרמן, 1971, עמ' 234.

44 אלטרמן, 1971, עמ' 517.

סך הכול, עם תום המלחמה נוצר מצב מהפכני. רק לאומה היהודית פיסת הארץ הזאת היא "באמת שאלה של חיים ומוות".⁴⁵ אולם בעיני המנהיגים הישראלים הדיבור על כך הוא חטא. הם משותקים, קפואים, מדברים דיבורים ריקים, ומתבטלים אפילו בפני אויביהם. גם גישתם לשותפיהם, יהודי התפוצות, מטושטשת ומזויפת. "אם אין זו מחלה ואם אין זה טירוף, מה זה?"⁴⁶

דאגותיו של אלטרמן ותסכוליו אינם נובעים רק מהתבוננותו במציאות הישראלית. דברים דומים הוא אומר על העם היהודי, על שאינו נענה ומגיע לארץ הפתוחה המחכה לו. העם היהודי "איבד את כושר הרפלקסים הטבעיים של יצר-הקיום".⁴⁷ "חיי הרוח וחיי החומר של קהילות ישראל בתפוצות כיום, מבחינתם היהודית, אינם אלא אפילוג עלוב לסיפור היהודי".⁴⁸ ישראל יכולה להצילו, אך היא אינה עושה דבר. היא ממלאת "תפקיד פאטאלי של חיפוי על הידרדרות התפוצות במדרון הטמיעה והדעיכה".⁴⁹ השקר והטשטוש המאפיינים את יחסה של ישראל כלפי התפוצות גרועים ומסוכנים אפוא ממה שנראה למעלה: אין הם מבטאים רק אוזלת יד כלפי ישראל עצמה, אלא גם כלפי עתידו של העם היהודי. ישראל והעם היהודי יכולים להציל זה את זה, אך נדמה שהם אובדים יחדיו. גרוע מזה, במקומות מסוימים נראה כי צרותיהם הסתבכו זו בזו:⁵⁰

רתיעתנו מפני אחיזה מלאה בארץ-ישראל השלמה באה במידה רבה מפני חוסר עליה מן התפוצות, עליה שרק היא עשויה להפיג את חששותינו מפני טשטוש אפיה היהודי של המדינה. ואילו מצד שני עשויה רתיעתנו זו מפני מיצוי התמורה הגדולה במפת ארץ-ישראל לעמעם את כוחות הרצון והתנופה לעליה. נכון, העליה אינה בידינו והיא אינה יכולה להיות אלא פרי נכונותו ורצונו של העם היהודי בגולה, ודומה שזהו העם האחד אשר למולו אנו עומדים באמת חסרי-אונים.

המציאות הישראלית חסרת האון היא אפוא רק חצי מן העניין. העם היהודי וישראל זקוקים נואשות זה לזה, אך מכשילים זה את זה. תמונה קודרת זו היא הרקע למאמרי

45 שם, עמ' 574.

46 שם, עמ' 574.

47 שם, עמ' 102.

48 שם, עמ' 58.

49 שם, עמ' 58.

50 שם, עמ' 84.

"החוט המשולש". המאמץ העיקרי שבהם אינו לשכנע את בני-הפלוגתא – כדרכו של המתדיין במרחב הציבורי,⁵¹ הבטוח דיו בקיום חברתו – אלא להשמיע את קולו של מי שהמציאות נעשתה לו ספינה שוקעת. אין צורך להסביר עד כמה מציאות כזאת הפוכה מן המציאות המצוירת ב"הטור השביעי" בשיאיו, לא רק בחולשתה, אלא באדישותה ובסרבנותה ל"טרנסצנדנציה" האופפת אותה.

[ד]

כזכור, ברבים מטורי "הטור השביעי" ה"טרנסצנדנציה" הפתוחה, רבת-ההוד, היא שהעניקה משמעות בלתי-נדלית לאירועי היום-יום. לא חזון מגובש ומסוים ולא עלילה ברורה מיצו אותה. לעומתה, החזון ב"החוט המשולש" חד ונוקב: "המדינה והארץ הן מעתה מהות אחת, ומעכשיו חסר לה להתחברות ההיסטורית הזו רק עם ישראל שיארוג, יחד עם הַיֵּשׁ שהושג, את החוט המשולש שלא יינתק".⁵² גם התממשותו פשוטה. היא מעין "קליק" שאלתרמן מייחל לשומעו: "אילו נשמע בתולדות ישראל אותו קול נקישה של סגירת-מעגל, אותו 'קליק' היסטורי של התלכדות האומה עם נחלתה".⁵³ באותה רוח חד-משמעית מתוארת התמורה הגיאופוליטית שעומדת להתממש לאחר המלחמה: מפת האזור תיחלץ מן ההסדרים השרירותיים והמלאכותיים שהיא נתונה בהם, ותיערך לפי "כורח מוחשי, אורגני, של הוויית האיזור".⁵⁴

העובדה שבעולמו של אלתרמן הכול נעשה חד-משמעי – החזון, מימוש, והתמורה הגיאופוליטית – היא גם הבסיס לאכזבתו המתמשכת מן המציאות. לו היו משאלותיו פתוחות-מה, ואפילו עמומות, היה בכוחו לפרש חלק מן האירועים כמבשרי טובות, וגם יכול היה להתעודד מסרטוט אפשרויות שונות ומפתיעות הטמונות בעתיד. הגדרתו החד-משמעית של העתיד המיוחל היא מניה וביה הגדרה חד-משמעית של סימני התממשותו ושל כישלוננו המתמשך.

51 לוויכוחיו הרבים של אלתרמן עם אינטלקטואלים (בכללם יעקב טלמון, ישעיהו ליבוביץ ועמוס עוז), ראו לאור, 2013, עמ' 718, 721, 722, 735, 751.

52 אלתרמן, 1971, עמ' 33.

53 שם, עמ' 425.

54 שם, עמ' 212.

כאמור, עיקרו של החזון הוא התחברות הארץ והעם ומחיקת ההבדל בין המדינה והארץ. מהי בעצם משמעות החיבור הזה? ומהו המקום שנועד למדינה במסגרתו? משהו ממשמעותו של החיבור מובן מן הטענה הנזכרת כמה פעמים, שהמתרחש בישראל אינו פרק עצמאי, אלא נתון ברצף היסטורי-לאומי. למשל, על הטקס שנערך במצדה, שבו הובאו לקבורה שלדי גיבוריו של סיפור מצדה בטקס צבאי מלא, נאמר שאין "כל חציצה בין פסוק זה של ימינו ובין הסיפור הקדמון ושום גוון מלאכותי לא נתערב בו".⁵⁵ באותו אופן מוצג יום העצמאות כאילו הוא מצטרף לחגי ישראל העתיקים, האומרים לו: "אחינו אתה".⁵⁶

העם והארץ כרוכים זה בזה, אך חשוב לתת את הדעת לכך שהם אינם מתחברים זה לזה כשלמויות נתונות ובלתי-תלויות, אלא חיבורם הוא היוצר את השלמות.⁵⁷ במאמר שהוזכר למעלה, על טקס הקבורה בצוק מצדה, אלתרמן קובע כי "ארץ זו [...] צרורה כמהות מפורשת ומיוחדת רק בתולדותיו של עם אחד בלבד. טול ממנה חותם תולדותיו של העם היהודי, והיא מתפוררת מיד לנפות ומחוזות חסרי ייחוד והיכר".⁵⁸ בלא היסטוריה חלקי ארץ ישראל הם רשימת מקומות ותו לא. שלמותה של ארץ ישראל אינה אפוא נתון גיאוגרפי, אלא גיאוגרפי-היסטורי. גם הווייתו של העם היהודי נקשרת כך לחבל הארץ הזה, "המגלם, סמלית ומוחשית, את משמעות קיומנו הלאומי ההיסטורי".⁵⁹

אלתרמן מייחל לאיחוד העם והארץ וליצירת השלמות, אך למדינה לא נועד שום תפקיד בחזון המוגשם. כל טענותיו במאמרי "החוט המשולש" סובבות סביב כישלונותיה או סיכוליה. ביקורת זו נובעת מאכזבתו – הבולטת לעין – וכן מכך שאין לאלתרמן מה לומר על מקומה של ישראל בחזון המוגשם. אם כך, המדינה שוקעת, או נחותה, במאמרי "החוט המשולש" מכמה טעמים. אין לה סמכות להורות על נסיגה מן השטחים; היא נכשלת שוב ושוב במדיניותה; ואחרון, וחשוב לענייננו כעת, אין לה תפקיד או תוכן חיובי במסגרת החזון המיוחל, ובכל "החוט המשולש" אין למצוא שורה אחת העוסקת בזה. גם הניסוח של התמורה המהפכנית שנוצרה בתום המלחמה מעיד על הטעם השלישי הזה: "ענינו של

55 שם, עמ' 484. אלתרמן משמיע טענות כאלו גם במקומות אחרים. למשל, "הטור השביעי", "כד חרס", 18.4.1952.

56 אלתרמן, 1971, עמ' 431.

57 על מושג זה, "שלמות", בחוגי התנועה לארץ ישראל השלמה, ראו: נאור, 2001, עמ' 165–175.

58 אלתרמן, 1971, עמ' 484.

59 שם, עמ' 46.

נצחון זה הוא בכך שהוא מחק למעשה את ההבדל בין מדינת-ישראל ובין ארץ-ישראל".
איך אפשר "למחוק" את ההבדל בין מדינה לארץ? הלא הגבול מפריד בין שניים מאותו
המין. המדינה היא מסגרת פוליטית. הארץ היא יחידה גיאוגרפית. מה יש בעצם בתביעת
המחיקה שאינו הכפפה או ביטול?

סך הכול, החזון הוא תמונת ראי של המציאות. המציאות אדישה, והחזון מתמהמה לברי
סוף. ועוד דבר: בעיני אלטרמן ישראל משותקת, אך חולשתה נובעת לא רק מאוזלת היד
ומקיפאון. כוח הפעולה של המציאות מיוחס במאמרים רבים ליש טרנסצנדנטי, העומד
לכפות את חוקיו או את רצונו על ההווה הישראלית: "תולדות העם היהודי [הן] המצוות
עלינו";⁶⁰ "אין שטחים אלה רק 'מוחזקים' בידינו, אלא עיקרם הוא בכך שהם המחזיקים
בנו. הם אווזים בנו בזרועות של עבר ועתיד שאין אנו בני-חורין לפרוק אותן מעלינו";⁶¹
אומנם "החשבון היהודי הגדול" נדחה מפני תכסיסי השעה, אבל הוא "עתיד לקום ולכפות
עלינו גזר הגיונו וכוחו בעוד מועד";⁶² תוצאות המלחמה מתוארות כהתגלות: "כאילו
הוסרו פתע הקליפות המכסות על התוך ונתגלתה רקמת חייו האמיתיים של העם";⁶³ מתוך
הלוך כוח כזה הוא תוהה: "אם אפשר בכלל לזהות נצחון כזה עם ממשלה מסוימת ואישים
מסוימים".⁶⁴ אין זה עניין של סגנון ושל ציורי לשון. דיבורים כאלו מבטאים תחושת
מציאות מסוימת: אווירה גורלית וחד-פעמית, כוחות טרנסצנדנטיים העומדים על המפתן
אך מתמהמהים, ומציאות מקרטעת. החשוב בכוחות מטפיזיים אלו, שנעשו כוח הפעולה
של המציאות, הוא שאף הם משותקים. "עבר ההיסטורי של העם", "החשבון היהודי
הגדול", "השטחים המחזיקים בנו" – כל אלה קפואים ומשתהים, בדיוק כמו המדיניות
הישראלית. "ככל שהפאזזה מתארכת ומתמשכת, הולך ומתגנב חשש בלב, שאולי אירעה
איזו תקלה במהלך החזיון... והוא עשוי להיקטע באמצע".⁶⁵ כוחות החזון משותקים כשם
שהמציאות משותקת, או שוב: חולשתה וסרבנותה של המציאות משתקפות גם בדמותו
של החזון המיוחל והמתמהמה.

60 אלטרמן, 1971, עמ' 98.

61 שם, עמ' 64.

62 שם, עמ' 235.

63 שם, עמ' 40.

64 שם, עמ' 41.

65 שם, עמ' 529.

[ה]

הכישלון המתמשך במימושו של החזון מעורר באלתרמן חרדה עמוקה. הוא תופס את המציאות כנתונה במצב חירום. הכול נעשה בעיניו הרה גורל. הארץ נתונה בידי העם "בפעם הראשונה ואולי האחרונה"⁶⁶. מה שעומד על הפרק אינו רק החשש להחמיץ הזדמנות חד-פעמית, אלא עצם קיומנו. אנו נמצאים במצב חירום שהוא "ראשית שקיעה או ראשיתו של יום גדול חדש"⁶⁷. בשל תודעת החירום הזאת, בשל סכנת החידלון, רק זמן קצר עומד לרשותנו.⁶⁸

ומפני מה נתונה ישראל במצב החירום הזה? הסכנה העיקרית היא אי-עלייתם של יהודי העולם לישראל. אם לא יעלה העם היהודי בהמוניו ארצה, לא תוכל ישראל להתקיים כמדינה יהודית. היא תישאר "בלא הבטחה אלמנטארית של עורף ושל המשך"⁶⁹. הסכנה הזאת אינה תוצאה של המלחמה, ואינה בגלל התרחבותה הגיאוגרפית של ישראל, כביכול. המלחמה גילתה את הבעיה אך לא יצרה אותה. הסכנה להיפך למיעוט בקרב החברה הערבית אורבת גם לישראל שבגבולות⁶⁷. לכן, קיומה של ישראל כמדינה יהודית – ולא משנה מה גבולותיה – תלוי בעליית היהודים אליה.⁷⁰

דרך הבנתנו את הסכסוך הישראלי-ערבי מסכנת גם היא את קיומה של ישראל. אלתרמן מקונן על התגברות הספק לגבי זכותנו על הארץ, לגבי צדקת מאבקנו.⁷¹ האמפתיה כלפי העוינות הערבית, בעיניו, היא גילוי של הרס עצמי: "מרוב הבנה שאנו מבינים את האיבה הערבית אנו גם מצדיקים אותה עד כי פעמים אתה תוהה מדוע אין אנו אווזים בערפנו ומטלטלים עצמנו הימה"⁷². גילוי מדאיג במיוחד של התודעה הישראלית הזאת הוא ההכרה ב"פיקציה הפלסטינית". יש לכך תוצאות גורליות:⁷³

66 שם, עמ' 528.

67 שם, עמ' 104.

68 שם, עמ' 75: "דברי הימים מתקפלים כעת בירחים ולא ביובלות ועידינים".

69 אלתרמן, 1971, עמ' 55.

70 אלתרמן כותב זאת מייד לאחר המלחמה, ומוסיף לכתוב על כך בלי הרף (למשל, עמ' 55, 135, 248, 287).

71 תלות נואשת כזאת בעלייה אינה מופיעה ב"הטור השביעי".

72 אלתרמן, 1971, עמ' 229.

73 שם, עמ' 493.

73 שם, עמ' 626. ראו גם את הוויכוח עם יעקב טלמון בעמוד 577.

אם אנו מאמצים עיקרון פיקטיבי זה אנו מעלים את הכורת על עיקרי קיומנו בארץ זו. כן, אולי יישמעו הדברים כפאראדוקס, אך יש צידוק למלחמותינו ויש לה שחר ויש בה ערובה לנצחון ולימי שלום, כל זמן שאנו יודעים וכל זמן שהעולם יודע כי אנו עומדים מול העולם הערבי, על שטחיו העצומים, ומול התנכלותו אל כבדת־ארץ זו של ישראל. אך מרגע שאנו מודים בקיומה של פיקציה לאומית פלשתינאית, מאותו רגע נעשית הציונות כולה ענין של גזילת מולדת מידו של עם קיים, ובמידה שאנו מסייעים כיום להשתרשותה של תודעה זו בעולם ובהכרתנו פנימה, אנו מערערים יסודה ההיסטורי, האנושי של הציונות ומושיבים אותה על כידונינו בלבד.

אם נכיר בקיומה של ישות פלסטינית יוכשר אף הטרור הפלסטיני, שכן הטרור יובן אז כדרך מאבקו של עם חסר צבא על ארצו שנגזלה ממנו.⁷⁴ אין בזה, כמובן, סימן שאלתרמן נכון להכיר בלאום הפלסטיני, אלא ביטוי להבנתו את ההרס העצמי הטמון בקבלתה של הפיקציה הזאת. דבר זה, בדומה למה שהוזכר זה עתה, מורה עד כמה רעועה בעיניו המציאות הישראלית: המשך קיומה תלוי לגמרי בגורם החיצוני לה, ביהודי העולם. היא נכונה להכיר בעובדה בדויה שעוקרת את יסודותיה. היא משוועת למי שנמנע ממנה, ומאמצת את מה שהורס אותה.

זה הרקע לנימה המבוהלת הנשמעת בדפי "החוט המשולש", ולכך שפעמים רבות אלתרמן תוהה אם הניצחון שהושג בששת הימים אינו אלא תבוסה מרה: "נצחונה הצבאי הגדול של **מדינת ישראל** חשף את התבוסה הרעיונית ההיסטורית הגדולה של הציונות ושל עם ישראל";⁷⁵ הטעם לתבוסה הזאת טמון דווקא בהישגו הגדול של הניצחון הצבאי: "נצחון זה בא לא בגפו. מתוכו, כמו מתוך סוס טרויאני, יצאה ארץ־ישראל. הנה היא כאן. היא באה למועד [...] והעם איננו. לא בא."⁷⁶ התבוסה המסתמנת היא תבוסת כוללת. הציונות "עלולה ליהפך לבדיחת אלפיים השנים של דברי ימי ישראל בגולה".⁷⁷

מה הסיבה לכך שאלתרמן חש בסכנתה הקרבה של התבוסה הכוללת? הלא שום דבר מטענותיו לגבי החזון המתמהמה והמציאות המשותקת לא מחייב מסקנות נחרצות כאלו. אפשר שהמציאות מקרטעת, אך אפשר גם שקשייה ארעיים, אפילו הם מתמשכים. מיחסו

74 שם, עמ' 627.

75 שם, עמ' 516.

76 שם, עמ' 101.

77 שם, עמ' 176.

לעלייה אפשר ללמוד משהו הרלוונטי לכך: הטיעון הדמוגרפי שאלתרמן מזכירו ב"החוט המשולש" חל גם על ישראל שלפני מלחמת ששת הימים. כידוע, כמה מטוריו עסקו באי-עליות יהודי העולם ("ניו-פומבדיתא", למשל). אלתרמן לעג שם ליהודי ארצות הברית על סיסמאותיהם הציוניות החלולות ועל הישארותם בגולה. עם זאת, אי-הגעתם אינה מבשרת בעיניו אסון מתקרב, אלא נראית לו עלובה ומבישה. מה שעורר ב"הטור השביעי" לעג, מעורר ב"החוט המשולש" אימה, משום מה.⁷⁸

אם כך, מה הסיבה להבדל הזה ולכלל אווירת הבהלה האופפת את דפי "החוט המשולש"? מה שנאמר במבוא על המשבר שנדון כאן נוגע לכך. כזכור, זה העניין: אלתרמן חוזר שוב ושוב על רעיון ארץ ישראל השלמה. התבלטותו של החזון הזה מעמעמת דבר נוסף, יסודי יותר, וחשוב להבחין בין השניים. ברשימותיו מבוטא משבר משמעות. משבר זה הופיע בכתיבתו העיתונאית גם קודם לכן. בכרך השישי משתקפת מציאות הולכת ומתמעטת (בד בבד עם התפוגגות כוחו השירי בכתיבתו העיתונאית). מלחמת ששת הימים סיפקה אפוא לאלתרמן משמעות פתאומית ומשיבת חיים. בכוחה הוא ניסה להציל את המציאות השוקעת ולהיחלץ ממשבר משמעות מתמשך. כישלון החזון הזה אינו מסתכם רק באי-הצלחה לממש חלום פוליטי, זהו גם התפוגגותו של מה שנראה פתרון של ממש. החזון המסעיר והמכזיב התגלה בעצם כחלק ממשבר עמוק, מר, שאינו מרפה.⁷⁹

עלילת מחזהו האחרון והבלתי-גמור, "ימי אור האחרונים", שנכתב בזמן מאמרי "החוט המשולש", יכול אולי ללמדנו משהו על סיבת המשבר, שאופיו היסודי מקנה לו מראית עין של שרירותיות או סתימות. אלתרמן עוסק שם בשקיעתה של המדינה החילונית. אורנאמו, מלך אור, מצליח לבנות ממלכה נאורה, אך היא הולכת ומתערערת, וכוחם של כהני הדת שָׁבָה ושל שליטי ממלכות אחרות מתגברים. אורנאמו תוהה מה הסיבה לכך:⁸⁰ "לא יתכן שלפתע יתרחש / תוהו כזה... אולי התהום / קמעה, קמעה, תחתה הולכת ונפערת... / ואנחנו לא הרגשנו... מרוב רעשים וקולות... אולי הלשון התחילה מתפוררת / וחולה מפני שהמלים חולות... / ואולי לא המלים, כי אם / איך אתם אומרים,

78 השווה: לאור, 2013, עמ' 741 ואילך.

79 אפשר שמשפטיו האחרונים של אלתרמן – מי שהתאמץ לבטא ביצירתו העיתונאית הענפה את משמעות זמנו הגדול – הם ביטוי כן לכך: "האידיאולוגיה הציונית צריכה שיקום וגיבוש וקביעת עיקרים מחדש, ולא רק משום התרוקנות, אלא גם מחמת שהיא הולכת ומתמלאה ערפילי טשטוש ומוקדי כרסום העשויים להפכה תל-עולם", אלתרמן, 1971, עמ' 627.

80 אלתרמן, 1971, עמ' 195.

/ העניינים עצמם... המושגים... / המלים נתרוקנו... אין משמעות";⁸¹ "הממלכה קורסת, העיר מתפוררת, החברה אינה מוצאת את / המלט / המלכד אותה לגוף אחד".⁸² ממלכת אור מתפוררת מפני שאין לה משמעות, ואין עוד מובן לאחדותה. ספק אם אפשר להוסיף משהו לכך. כאשר אורנאמו שואל את אחד מאומניו מה הסיבה לכך ש"למעלה ריק ולמטה ריק / וריק מאחור וריק מלפנים, / אז גם באמצע זה הולך ומתפרק, / ואם רוצים להישען רואים פתאום / שנשענים על פי תהום",⁸³ זה משיב לו: "אתה שואל מדוע נכשלת, ואמנם הדבר תמוה, / אך אלו הצלחת, וכי היית יודע מדוע?".⁸⁴

שורש העניין הוא אפוא תהליך סטיכי, חודר כול, של התרוקנות, של התפוגגות משמעות, תהליך האינהרנטי לכל מפעל. סכנה כזאת אורבת למדינה ולחברה כפי שהיא אורבת למאמץ המתמיד ליצור משמעות לחיי העם. בחשבון אחרון, מילים נבובות וסיסמאות ריקות הן בלתי־נמנעות כמו גילויי חולשה ועייפות. הן מביטויי מסגרת חיים קולקטיביים המתערערת כפי שהן חלק ממחשבה רצוצה. "מה כוח רם על כול תהילות? / השיבי: כוח הקמילה / האדיר ונורא־עלילות".⁸⁵ מה שאומר אלתרמן על המילים הריקות, על התהום ועל חוסר אפשר שבחיי המדינה, שופך אפוא אור אכזרי גם על הגותו שלו, ההולכת

81 תחושות כאלו, וביטויים דומים ממש יש בספרו האחרון, דורמן, תשמ"ט, למשל בעמ' 68. שם נאמר בפי אחד מעסקני העלייה, קיפודי: "אתמול בשעת ישיבה באחת הועדות, כשנתקל בפסוק רגיל, כגון 'הנשיאות מטילה על הועדה להביא בפני המרכז הצעה לחישול מאמצי הסניפים בשטח הארגוני לקראת המבחנים שנכוננו הרגיש פתאום שהוא מביט בכתוב ואינו מבין כלום. כל מלה כאילו היתה במקומה, וכאילו אמרה משהו ואילו הכל יחד הביע ריקות גמורה, תוהו חלול, שרק דמיון פרוץ יכול לתפוס את ממדיו". ובעמוד הבא, 69, נאמר: "התהליך נמשך. כמין מפולת אטית הלכה ונתחוללה בו; מפולת חרישית של זכרון ושל התמצאות, התפוררות וניתוק של קשרי סמיכות בין המילים ובין המשמעות, בין המשמעות ובין המושגים, בין המושגים ובין הגופים". הדמיון בין "ימי אור האחרונים" ובין "המסכה האחרונה" ובין "החוט המשולש" רומז שכדאי לבחון את הטקסטים הללו יחד, וכדאי גם לבחון שמא נושאה היסודי של "המסכה האחרונה" אינו היעדר העלייה אלא פקיעת המשמעות.

82 אלתרמן, 1990, עמ' 184. מה שנאמר כאן צריך לעורר בנו ספק לגבי טענתו של מירון על תפיסת ההיסטוריה של אלתרמן. במאמרו על כך (מירון, 1975, עמ' 38–68), מירון טוען שתפיסת ההיסטוריה של אלתרמן מחזורית. המוות והחיים עוקבים זה אחר זה. מחזוריות זו, לפי מירון, משתנה בשירת המדינה, עם שהתפיסה האסטולוגית משתלטת על אלתרמן. אפשר שהשקיעה ב"החוט המשולש" והדמיון לנעשה ב"ימי אור האחרונים" וב"מסכה האחרונה" מורים שהמחזוריות מוסיפה להיות תפיסת היסוד של אלתרמן, ואפילו חודרת את כתיבתו הפובליציסטית. כדי להבחין בכך צריך להרחיב את התמונה ולהקיף בעיין גם את יצירותיו האחרונות והמוזנחות של אלתרמן. המקבל את טענותינו גם יודה בטעם נוסף לעיין במאמרי אלתרמן, מלבד מה שנאמר במבוא.

83 אלתרמן, 1990, עמ' 212.

84 שם, עמ' 215.

85 דורמן, תשמ"ט, עמ' 71.

וניתקת מן המציאות,⁸⁶ הנחרדת מכל קול פרסומת שלפני מהדורת חדשות, השוקעת באווירתה המסויטת, והמצמקת את העתיד לכדי עלילה ברורה, הכרחית וסרבנית.⁸⁷

טענות אלו, וכלל הניתוח שהוצע עד כה, מזמנים לנו פרספקטיבה לבחון את תפניתו של אלתרמן, ואת הדרך שפורשה במסתו של מירון. במאמרו "תעודה בישראל" ניתח מירון את נהייתו של אלתרמן אחרי רעיון ארץ ישראל השלמה. בעיניו, הרקע לתפנית זו הוא המתח בין שלמות מטפיזית, אסכטולוגית, לבין ימי הקטנות, המאופיינים בנכונות לשאת במגבלות הקיום, בחלקיותו ובפגמיו. המתח הזה הוכרע אצל מחברי הכרוז, שאלתרמן הוא הרוח החיה בקרבם: התפיסה הבן-גוריונית שהעמידה את המדינה לפני העם והארץ הועמדה על ראשה. היא הושלכה לתחתית המדרג, ומעליה הושמו שלמות הארץ ושלמות העם.⁸⁸

בהסברו של מירון התחוללה התמורה פתאום. מלחמת ששת הימים יצרה "הוויית הזמן החדשה". הווייה זו "לא נבעה ממה שקדם לה בחיי העם והמדינה [...]. היא היתה הפתעה, התגלות, הבקעה מאיזה עומק בלתי מודע".⁸⁹ ניצחון צה"ל, טוען מירון, יצר את הוויית הזמן החדשה הזאת "מבחינה טכנית", אבל "הוא לא היה מכוון להשגתה, ומשום כך אין היא נכללת בעולם המושגים והאמצעים שלו".⁹⁰ אם כך, "מהיכן הבקיעה הווייה זו?" לדעת מירון התשובה לכך ניתנת בפסקה הבאה בכרוז, שם מוכרז על התחייבותנו "כלפי עברו של העם וכלפי עתידותיו". ההווייה החדשה הבקיעה מתוך הרצף הגדול של ההיסטוריה של עם ישראל כולו. זוהי בעצם התגלותו של הרוח הגליאני או הרנ"קי, המושג העיקרי בהסבר ההתפרצות:

86 למשל, האם דבריו בדורמן, תשמ"ט, עמ' 50: "בריה שחושי ההתמצאות ניטלו ממנה, כמין התגלמות של סילוק תחושת הקיום והכיוון [...]". אינם קולעים גם למתרחש בעולמו ההגותי?
87 לאור, תשמ"ד, עמ' 121, טוען שם בצדק כי החרדה המבוטאת ב"החוט המשולש" אינה מופיעה לראשונה: "חווית מלחמת ששת הימים מצטיירת, אפוא, כגורם אשר חייד דווקא את ההכרה של 'חיים על קו הקץ' אותה ביטא אלתרמן לראשונה בעיצומה של השואה, בעת שצבאות רומל איימו גם על המשך קיומו של הישוב הקטן בארץ-ישראל, ואף המשיך ומילל אותה בשירים שנכתבו על רקע מלחמת הקיום של הישוב והמדינה אל איומי ההשמדה של מדינת ערב" (ואפשר להוסיף: אף בהקשרים אחרים, כגון "משירי השוק השחור", 27.10.1950). ראו בעניין זה גם את דבריו של מנחם דורמן, דורמן, תשמ"ז, עמ' 146. אפשר, כמובן, שהטראומות הלאומיות הן סיבה לחרדה שהתפרצה ב"החוט המשולש", אולם אין טעם להקנות להן מעמד של סיבה בלעדית. לפיכך, הסברו של לאור אינו מיתר את ההסבר שהצעת. ועוד, חשוב לתת את הדעת למאפייני הקונקרטיים של החרדה הזאת, לתחושת התבל המבוטאת בה. העיקר, כפי שהוברר למעלה, הוא התמעטות המציאות והעובדה שתופעה זו כבר מופיעה בכרך השישי. המקבל את טענתי מודה שצריך להוסיף משהו להסברו של לאור.

88 מירון, 2005, עמ' 234-235.

89 שם, עמ' 225.

90 שם, עמ' 225.

עיקרון זה, ה"רוחני" הרנ"קי או ה-Geist ההגליאני, מחלחל בכל קורות העם וקובע בהם את מימד העומק. על פני השטח מתרחשים האירועים ההיסטוריים הקונקרטיים ואילו בעומק פועל העיקרון המטאפיזי הדיאלקטי, והוא המבקיע מדי פעם כלפי מעלה, קורע את הקרום החיצוני ופותח תקופה בתולדות העם. כך אירע גם עם ניצחון צה"ל במלחמת ששת הימים. הניצחון יצר, טכנית, את הבקע שבעדו יכול ה-Geist של הלאומיות היהודית לפרוץ מן המעמקים, לחתום ולסגור את הרצף ההיסטורי שנקרע פתאום ולפתוח ברצף חדש, אנטיטטי, מהפכני.⁹¹

מה שהתערער בהתפרצות זו הוא המדינה. ערעור זה הוא גם דחיית התפיסה של נורמליות, המחייבת את היום-יום המינורי האפור, והנרתעת מן החזון ומהכללות היסטוריות. הסתפקות בממשות אמיתית ומוגבלת נדחית מפני מוחלט לטנטי. מוחלט זה, המגיח מן המצולות, פותח הוויית זמן חדשה בחיים הישראליים. תיאורו בתור הגליאני מעניק לו למראית עין תוכן ניטרלי, מטפיזי ולא יהודי, אבל זהותו היהודית המעיקה נרמזת לאורכו של המאמר בִּשרשרת החיה הקושרת את אישיה של תנועת העבודה הדועכת, דוגמת אלתרמן, ואת אנשי גוש אמונים והרב כהנא.

בעיני מירון, ירידת המדינה אצל אלתרמן היא תוצאת התפרצותה של ישות מטפיזית לטנטית. אם כך, אלתרמן והעולם שהוא מייצג אינם גורם ממשי בשינוי העמוק המתחולל בו. כל שנטען עד כה הוא טעם לדחיית טענה כזאת. פחיתות כוחה של המדינה אינה רק ירידה במעמדה. היא גילוי של שקיעה כוללת, ומכאן העיקר: הסיבה לתמורה בעולמו של אלתרמן אינה הופעתו של מוחלט לטנטי, חיצוני כביכול, הכופה עליה מטמורפוזת, אלא זו תוצאת היחלשותו שלו.⁹²

91 שם, עמ' 226.

92 בעיניי, מירון גם טועה טעות פשוטה יותר בהציגו כדבר מובן מאליו שאלתרמן מאמץ את התפיסה הבן-גוריונית האטטיסטית שספק רב אם בן-גוריון אכן החזיק בה. לתיאור מאוזן יותר ראו: בראלי וקידר, 2011, עמ' 65–77. טעות דומה לזו של מירון טועה, לדעתי, אריה נאור. אומנם הוא אינו מתאר את תפניתו של אלתרמן כהבקעה מיתית, אבל גם אצלו השינוי גמור ופתאומי: "בעיני אלתרמן ניצחון ששת הימים הוא 'נקודת השיא של תולדות ישראל'. בשירתו הפוליטית ביטא המשורר את המאבק להקמת המדינה ואת מאבקה בראשית ימיה מתוך נאמנות בלתי-מסויגת לדוד בן גוריון ולאידאולוגיה הממלכתית שלו. אף-על-פי-כן, לא בהקמת המדינה, אף לא בתוצאות מלחמת ששת העצמאות, ראו את 'נקודת השיא' של ההיסטוריה היהודית, אלא דווקא בתוצאות מלחמת ששת הימים. לא רק העדפה של הארץ על פני המדינה יש כאן, אלא גם הפניית עורף לכל מה שהוא ביטא במשך שנים בטור השבועי שלו, 'הטור השביעי', והצבת אידיאל חדש" (נאור, 2001, עמ' 61).

לא נוכל לדון בכך כראוי, ובכל זאת: לטעות של מירון יש חשיבות רבה בתרבות הישראלית, ולכן גם חשוב להתעכב עליה מעט יותר. גרעין ההסבר המוצע אצל מירון – היהדות ככוח לטנטי האורב לישראליות הנורמלית והחילונית, מגיח ומאיים להחריבה – הוא ממש מיתוס ישראלי. ביטוי ראשוני לכך יש במכתבו הידוע של גרשם שלום לפרנץ רוזנצוויג על הכוחות הוולקניים הדתיים הטמונים בעברית, ומוכרחים להתפרץ על קליפת הלשון החילונית. הד הסייט הזה נשמע שוב ושוב בדבריהם של הוגים ובדיסטופיות ישראליות.⁹³ מן המקרה של אלתרמן אפשר להוציא לקח לגבי המיתוס הישראלי הזה: השלמות המטפיזית הקופצת על הקיום המוגבל והחלקי, אינה תוצאת הבקעה והתלקחות, אלא דווקא תוצאת היכבות (מלשון כב"ה). משמעות הציונות, המדינה והחברה – כמשמעות כל חיים – מחייבת טיפוח ומאמץ. התפוגגותה מעוררת סכנות מרובות, אבל סכנות כאלו אינן סיבות, אלא תולדות. בקיצור, יותר משיש בדברי מירון הסבר למתחולל אצל אלתרמן, יש בהם ביטוי לפחדיו שלו ולאימה המושרשת עמוקות בתרבות הישראלית.⁹⁴

עוד לקח אפשר ללמוד ממקרהו של אלתרמן. נוח למיין את המחשבה על הציונות לפי העימות שבין השוללים אותה ובין מחייביה. כך בראשיתה: מצד אחד אוהדיה (אבות הציונות), ומן הצד האחר – מתנגדיה (למשל, האורתודוקסיה, הרפורמים והבונד). כך גם כעת: מצד אחד ממשיכי ונאמניה (אנשי השמאל הציוני והימין למיניו), ומנגד – מבקריה (כנענים, פוסט-ציונים לסוגיהם). סרטוט כזה מבליע דימוי על ויכוחים בין גדודי משוכנעים, ומטבע הדברים, מטשטש ומזניח את העייפות, המועקה, האכזבה והיעדר המשמעות, שהם חלק מעולמם של ציונים מושבעים (ואולי גם של שוללי הציונות). מעידים על כך הגעגועים למנדט של ס' יזהר, הסתירות במחשבתו של א"ב יהושע לגבי שלילת הגלות,⁹⁵ וגם הוקעותיו של ישעיהו ליבוביץ את החברה הישראלית המתנוונת, המידמה בעיניו לעם שיש לו רק מדינה. משבר המשמעות שבמאמרי "החוט המשולש" הוא עוד דוגמה לכך.

93 הנה כמה דוגמאות, על קצה המזלג: בן-נר, 1979; בן-נר, 1987; בן עמר, תשנ"ח; ברינקר 2005, עמ' 50-57; דותן, תשנ"ט.

94 דנתי בכך בהרחבה במאמרי: כ"ץ, 2021, עמ' 191-210.

95 על הסתירות האלה ראו: Katz, 2016.

מקורות

- אלתרמן, נתן (1971). **החוט המשולש: מאמרים תשכ"ז-תש"ל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלתרמן, נתן (1990). **ימי אור האחרונים**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלתרמן, נתן (2013). **הטור השביעי, כך רביעי**. עריכה וביאורים: דבורה גילולה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן-נר, יצחק (1979). **אחרי הגשם: שלושה סיפורים**. ירושלים: כתר.
- בן-נר, יצחק (1987). **מלאכים באים: רומן**. ירושלים: כתר.
- בן עמר, הדי (תשנ"ח). **בשם שמים**. תל אביב: עם עובד.
- בראלי, אבי, וניר קידר (2011). **ממלכתיות ישראלית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברינקר, מנחם (2005). ללא דוקטרינה: ייחודו של החילוני היהודי. בתוך רוביק רוזנטל (עורך). **שורש הדברים: עיון מחודש בשאלות עם וחברה**. ירושלים: כתר.
- גולדשטיין, אמיר, ואלחנן שילה (2020). לפני סבסטיה: ניסיונותיה של "קבוצת שכס" להקים התנחלות, 1969-1970. **עיונים** 34.
- דורמן, מנחם (תשמ"ז). ספר הריב והמדון. בתוך מנחם דורמן. **אל לב הזמר: פרקי ביוגרפיה ועיון ביצירת אלתרמן**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דורמן, מנחם (תשמ"ט). "המסכה האחרונה" של נתן אלתרמן. בתוך מנחם דורמן ואהרן קומם (עורכים). **אלתרמן ויצירתו**. הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון.
- דותן, דני (תשנ"ט). **אנרכיה מותק**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כ"ץ, גדעון (2021). יהדות רעולת פנים: הפחד מן היהדות בתרבות הישראלית. **עיונים** 35.
- לאור, דן (תשמ"ד). אידיאולוגיה ורטוריקה בספר "החוט המשולש". בתוך **השופר והחרב - מסות על נתן אלתרמן**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לאור, דן (2009). **המאבק על הזיכרון - מסות על ספרות, חברה ותרבות**. תל אביב: עם עובד.
- לאור, דן (2013). **אלתרמן - ביוגרפיה**. תל אביב: עם עובד.
- לאור, דן (2014). דילמות של "לאומיות ומוסר" בכתביו של נתן אלתרמן. בתוך אפרים לביא (עורך). **לאומיות ומוסר: השיח הציוני והשאלה הערבית**. ירושלים: כרמל.
- מירון, דן (1975). בין יום הקטנות לאחרית הימים: על משמעותה של ההיסטוריה בשירת נתן אלתרמן. בתוך **ארבע פנים בספרות העברית**. תל אביב וירושלים: שוקן.

מירון, דן (1991). תחילתו של נתן אלתרמן כמשורר הציבור והעיתון. בתוך **נוגע בדבר – מסות על ספרות, תרבות, חברה**. תל אביב: זמורה-ביתן.

מירון, דן (2005). תעודה בישראל: על כרוז היסוד של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה. בתוך **הספריה העיוורת: פרוזה מעורבת, 1980-2005**. תל אביב: ידיעות ספרים.

נאור, אריה (2001). **ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.

נבו, גידי (2018). **"לאור המציאות": שירתו העיתונאית של נתן אלתרמן**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד. קלדרון, ניסים (1988). "מ"רגעים" אל "הטור השביעי" – דרכו של אלתרמן אל כתיבה פוליטית. בתוך פנחס גינוסר (עורך). **הספרות העברית ותנועת העבודה**. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.

רטוש, יונתן (1967). **ומה הלאה? שלום עברי**. תל אביב: חרמון.

שמיר, משה (תשמ"ח). **נתן אלתרמן – המשורר כמנהיג**. תל אביב: דביר.

Katz, Gideon (2016). "Negation of the Diaspora from an Israeli perspective: The case of A. B. Yehoshua". in Eliezer Ben-Rafael, Julius H. Schoeps, Olaf Glöckner, & Yitzhak Sternberg (eds.). *Handbook of Israel: Major debates*. Berlin: Mouton de Gruyter.

פרופ' גדעון כ"ץ, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דוא"ל: katzgid@bgu.ac.il